

PASAJ

XIX. Yüzyıl Türk Edebiyatında Bazı Endülüs Temaları*

Bernard Lewis

Fransızcadan Çeviren: Habil Sağlam**

XIX. yüzyılın sonlarına doğru, Müslüman Doğu, yitik zaferleri ve uzun süredir unutulmuş Müslüman Endülüs'ü yeniden keşfetmeye başlıyordu. Müslüman halklar için bir hezimetler ve geri çekilişler çağını teşkil eden bu dönemde, Avrupa'nın –batıda denizden, doğuda karadan ilerleyen– yayılmacı siyaseti, büyük ve antik Müslüman şehirlerini Hristiyan tahakkümü altına almaya devam ediyordu. Kuzey Afrika'da Fransızlar, Hindistan'da İngilizler, Orta Asya'da Ruslar –hepsi İslam'ın kalbinin attığı topraklara çullanmış gibiydi. Siyasi ve askeri hezimetlere, Avrupa kökenli yeni fikirlerin ilerleyişi karşısında geleneksel Müslüman kavramlarının ve değerlerinin gerileyişi eşlik ediyordu. Osmanlı Sultanlığı bağımsız büyük bir Müslüman gücü –

---

* Bernard Lewis, "Quelques thèmes andalous de la littérature turque au XIXe siècle", *Études d'Orientalisme dédiées à la mémoire de Lévi-Provençal*, cilt: 1, Paris, G.-P. Maisonneuve et Larose, Paris, 1962, s.185-190. Bu metnin İngilizce tercümesi "İspanya Kültü ve Türk Romantikleri" başlığıyla Lewis'in 1993 yılında yayımlanan *Tarihte İslam* adlı kitabına dahil edilmiştir. Bernard Lewis, "The Cult of Spain and the Turkish Romantics", *Islam in History: Ideas, People, and Events in the Middle East*, Open Court Publishing, Chicago, 1993, s.129-133.

** Institut National des Langues et Civilisations Orientales (INALCO), Türkoloji Bölümü, Doktora Öğrencisi. habil saglam@yahoo.com

sünni İslâm'ın kabul gören lideri ve sözcüsü– olarak varlığını muhafaza ediyordu. Bununla birlikte yabancı istilası, iç çatışmaların yarattığı bölünmeler ve yeni devrimci fikirlerin yayılmasıyla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun mevcudiyeti ağır bir tehdit altına girmişti.

Endülüs kültürü işte tam bu kontekstte doğdu ve sahici bir duygusal ihtiyaca cevap vererek Müslüman entelektüeller arasında geniş ölçüde yayıldı. Böylesine bir zayıflama ve küçük düşüren gecikme devri içerisindeyken, Avrupa'nın kalbinde bayrak açmış –ve Avrupa medeniyetinin öncüsü ve rehberi gibi telakki edilmesi umulan– büyük, zengin, muhkem ve medeni bir Müslüman devletinin ihtişamında bir tür teselli buluyorlardı. Bu çöküş devrinde, El-Hamra'nın yitip gitmiş harikalarını temaşa ediyor, bu uzun ve hüzünlü yenilgiler ve geri çekilişler destanında melankolik bir tatmin arıyorlardı. Müslüman Endülüs'ün ihtişamı ve inkırazı kısa zaman zarfında şair ve romancıların ilham vesileleri haline gelmişti. Aynı şekilde Ortadoğu'da ve özellikle Hindistan'da gelişmekte olan Müslüman tarihyazımının romantik ve apolojist ekolünün nazarında Endülüs bir altın çağ mesabesine erişmişti.

Bay Henri Pérès, İspanya'daki Müslüman seyyahlar hakkında kaleme aldığı kıymetli kitabında, Müslüman Endülüs'ün keşfini 1886 olarak tarihlendirir¹. Bu keşfe, der, iki şey sebebiyet vermiştir: Avrupalı oryantalistlerin eserlerinden haberdar olmalarını ve bilhassa İspanya üzerine yapılmış çalışmalarını keşfetmelerini sağlayan Uluslararası Oryantalistler Kongresi'nde Müslümanların da hazır bulunması ve Arapça elyazmalarını aramak üzere İspanya'ya araştırmacılar gönderen Osmanlı Sultanı II. Abdülhamid'in başlattığı kovuşturma.

Bu iki sebepten ikincisinin derhal çeşitli tesirleri olmuştur. 1886-1887 yıllarında Sultan, Maarif Nazırı Münif Paşa'nın da tesiriyle, Fas asıllı bir Arap olan İbnü'l-Talâmîd et-Turkuzî eş-Şankîti'yi İspanya'ya giderek Endülüs'ün yitmiş şanının izlerini araştırmakla görevlendirdi². Kendisi, aynı arayışa koyularak Batı'ya gelmiş çok sayıdaki Müslüman hacıların ilkiydi. Bay Pérès'in belirttiği gibi, Sultan'ın, Arapça

¹ Henri Pérès, *L'Espagne vue par les voyageurs musulmans de 1610 à 1930*, Paris, 1937, s. 52 ve devamı.

² Pérès, s. 55 ve devamı.

metinlerin araştırılması ve yayımlanmasıyla alakadar olan Lübnanlı alim Fâris eş-Şidyâk'tan etkilenmiş olması kuvvetle muhtemeldir³. Bununla birlikte Maarif Nazırı Münif Paşa'nın bizzat kendisinin bu seyahatte sorumluluk üstlenmiş olması daha büyük bir ihtimaldir. Meşhur Türk muharrir Münif Paşa (1828-1910)⁴ devlet adamı olduğu dönemde modern düşüncelerin ve bilimlerin Türkiye'ye girişi ve yayılmasında önemli bir rol oynamıştır. Türkiye'nin Batı'ya açılan penceresi olan Bâbîâli'nin Tercüme Odası'nda yetişip burada bir müddet vazife yapan Münif Paşa, 1859'dan itibaren Fontenelle'den, Fénelon'dan ve Voltaire'den bir dizi tercüme yayımladı. İngiltere'deki Royal Society'yi model alarak 1860'da Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniyeyi kurdu. Cemiyetin dergisi olan *Mecmûa-i Fünûn*, tarih, coğrafya, felsefe ve tabii bilimlere ayrılmış geniş çeşitlilikte makaleler ihtiva ediyordu. XIX. yüzyıl Türkiye'sinde bu dergi Fransa'da XVIII. yüzyılda *Büyük Ansiklopedi*'nin sahip olduğu önemle kıyaslanabilecek bir konuma sahipti.

Münif Paşa, Arap alfabesinde –tipografik sebeplerin gerektirdiği– bir reforma girişmek gibi çok muhtelif uğraşlar ve projelerle meşgul biriydi. 1884'ten 1888'e kadar Maarif Nazırı olarak, en azından prensip gereği, Şankîti'nin misyonundan o sorumluydu – ki anlaşılan bu vazifeyi bizzat kendisi tetiklemişti. Şankîti, Darü'ttalimde Arapça hocalığı yapan ve babası Şerif Paşa'nın Hicaz'da vali olduğu dönemde burada kendi idaresi altında tahsil görmüş olan Hacı İbrahim tarafından Arabistan'dan İstanbul'a çağırılmıştı. İstanbul'da Şankîti çok sayıda Türk alim ve siyasetçiyle, bilhassa da kendisini evinde ailesinin bir ferdi gibi ağırlayan Münif Paşa'yla çok yakın ilişkilere sahipti⁵.

Projenin İstanbul'da doğmuş olduğuna inanmamıza imkân veren bir başka gerekçe. Günümüzde Türkiye bütün Panislamcı faali-

³ Pérès, s. 53.

⁴ Münif Paşa üzerine bakınız: Ahmed Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, I, İstanbul, 1956, s. 150. Döneme ait bir baskı için: A. D. Mordtmann, *Stambul und das moderne Türkenthum*, I, Leipzig 1877, s. 173 ve devamı.

⁵ Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, III, İstanbul 1941, s. 802 (ayrıca bkz. s. 778). Ergin'e göre eğitimin gelişmesine yaptığı katkıya rağmen İstanbul'da çok olumsuz bir izlenim bırakmıştır. 1889'da Stockholm'de gerçekleştirilen Oryantalistler Kongresi'ndeki rolüne ilişkin bkz. Ergin, *age*.

yetini terk etmişse bile ve Türk dili Doğu dünyasında çok az biliniyor olsa dahi, XIX. yüzyılda Türkiye'nin bütün Müslümanlar tarafından hâlen idare edici Müslüman kuvvet olarak kabul gördüğünü hatırlamak gerekir. Yeni din ve ulus, ülke ve devlet problemleri ilk olarak Türkiye'de formüle edilmiş ve tartışılmıştır. Türk yayınları Halep'te, Şam'da ve Bağdat'ta Türk kültürüne vakıf Arap entelektüelleri tarafından okunmuştur. Bunlardan bugün büsbütün unutulmuş olan kimileri bir de Arapçaya tercüme edilerek yayımlanmış ve ihtiva ettikleri düşünceler Asya'dan Afrika'ya değin genişleyen Müslüman mahfillerinde yayılabilmektedir. XIX. yüzyıl Arap edebiyatının karakteristik tema ve meselelerinin çoğu Türkçede daha evvel, birkaç on yıl önce, ele alınmıştır. Endülüs kültü de bu bakımdan bir istisna teşkil etmez.

Bu kültün kesin biçimde tespit edilebilecek olan kökeni Louis Viardot'un 1833'te Paris'te iki cilt halinde yayımlanan *Essai sur l'Histoire des Arabes et des Maures d'Espagne* adlı kitabına uzanmaktadır. Bu kitabın Türkçe tercümesi Ziya Paşa tarafından yapılmış ve hicri 1280 (= 1863-1864) yılında *Endülüs Tarihi* adıyla İstanbul'da yayımlanmıştır. 1304-1305 tarihlerinde (=1886-1887), yani Şankitî'nin özel görevinden bir süre evvel, dört cilt halinde yeniden basılmıştır.

Mütercim Ziya (1825-1880), XIX. yüzyıl Türk edebiyatının en seçkin şahsiyetlerinden birisiydi; Genç Osmanlılar adıyla bilinen özgürlükçü vatanseverler topluluğuna mensuptu⁶. Galata gümrüğünde çalışan bir babanın oğlu olup Sultan II. Mahmud'un Süleymaniye Camii yakınında kurduğu medresede eğitim gördü. On yedi yaşında devlet memurluğuna başladı. 1855'te büyük reformcu vezir Mustafa Reşid Paşa'nın nüfuzu sayesinde Mâbeyn-i Hümayun Katipliğine, Sultan'ın üçüncü kâtibi olarak girdi. Burada, depresyonunun tedavisi bahanesiyle kendisine izin vererek onu Fransızca öğrenmeye teşvik eden Saray Mareşali (*mabeyn feriki*) Edhem Paşa'nın alakasını kazandı⁷. Fransızca çalışmaya koyulan Ziya kısa süre içinde Viardot'un kitabının tercümesine başlayabilecek düzeye ulaştı. Edhem Paşa onu bu çalışmaya başlamaya teşvik etti ve belki de tercüme yardımcı oldu.

⁶ Ziya Paşa hakkında bkz: E. J. W. Gibb, *A History of Ottoman Poetry*, V, Londra 1907, s. 41-111; Tanpınar, *age*, s. 279-321; Alessio Bombaci, *Storia della letteratura turca*, Milano 1956, s. 427-430; B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford 1961, s. 134-137.

⁷ Gibb, s. 58.

Tercüme çok kayda değer bir çalışma değildi. Zaten metnin aslı da çok sınırlı bir bilimsel değere sahipti. Dolayısıyla tercüme de bu dili henüz öğrenmekte olan bir aceminin çalışmasından fazlası olamazdı. Tanpınar mütercimin tarih alanındaki bilgisizliğine dikkat çekerken, Gibb ise kullandığı ağır ve bürokratik üslubun altını çizmiştir. Bütün bu kusurlarına karşın bu kitabın muazzam bir tesiri olmuştur. O devirde çok cömert biçimde basılıp dağıtılan bu çalışma bir dizi Türkçe şiire, tiyatro oyununa ve Endülüs'ün şanını yeni nesil Türk okurlarına aşına kılan menkıbelere ilham kaynağı olmuştur.

Bu tesire maruz kalmış yazarların en önemlisi ve ilki büyük şair ve dramaturg Abdülhak Hâmid'dir (1852-1937)⁸. On bir yaşındayken bir vazife icabı Paris'e giden babasına eşlik etmiş ve burada bir sene okumuştur. Türk sefaretinin ikinci kâtibi olarak 1876 yılında Paris'e geri döner. İslam'ın şanının, azametinin ve yüceliğinin tutkulu bir savunmasını yaptığı meşhur dramı *Tarık*'ı da Paris'teyken kaleme almıştır. Kahramanı "İspanya fatihi" Tarık bin Ziyad olan bu aşk, nefret ve kıskançlık; savaş, ölüm ve zafer dramında İslam'ın derin etik değerlerine olan bağlılığını ortaya koyan Hâmid, ilerleme ve vatanperverlik üzerine görüşlerini izah eder⁹ ve Osmanlı İmparatorluğunun sosyal ve siyasi problemlerine dair bazı dolaylı yorumlar yapar. Kitap 1879'da neşrolunduktan sonra tam da bu sebeple yasaklanmış ve toplatılmıştır. Buna rağmen tekrar basılmış ve gizlice dolaşıma sokulmuş, daha sonra Jöntürk devriminin ardından yeniden yayımlanmıştır¹⁰.

Yine aynı yıl, 1876'da, Hâmid bu kez dram konusu olarak Müslüman İspanya'nın sonunu seçer. *Nazife*, İspanya kralı Ferdinand ile Arap genç kız Nazife arasında geçen tek sahnelik manzum bir diyalogdur. Nazife'ye âşık olan kral daha evvel kendisine vermiş olduğu Fa'sa gitme müsaadesini iptal eder. Genç kız şerefini korumak için kendi canına kıyar. Birkaç yıl sonra, yazar *Abdullah Sagîr* adlı bir devam piyesi yazmıştır. Yine manzum bir şekle sahip olan bu piyes İspanya'nın son Müslüman hükümdarı olan Abdullah ile Carolina adlı bir İspanyol genç kızın aşkını anlatır.

⁸ (A. Hamdi Tanpınar'ın yazdığı) *Encyclopédie de l'Islam* maddesi, Bombaci, s. 438-446.

⁹ Bu fikirlerin büyük kısmı daha sonra Genç Osmanlıların yazılarında işlenmiştir.

¹⁰ *Tarık*'ın bir eleştirisi için bkz. Tanpınar, s. 576-577; (Sabri Esat Siyavuşgil'in yazdığı) *İslam Ansiklopedisi* maddesi, I, s. 70.

1879'da Hâmid İspanyol temalı bir başka dram yazar: *Tezer*. *Melik Abdurrahman Tâlit* olarak da bilinen bu piyes yine manzum olarak kaleme alınmış olup Kurtuba'da Emeviler döneminde yaşamış Tezer adlı genç bir İspanyol kızın trajik hikâyesini anlatır. III. Abdurrahman'ın âşık olduğu bu kız bir önceki sevgilisi, Arap karşıtı bir İspanyol hizbinin başını çeken Richard'ın tertip ettiği suikasta yardımcı olmayı kabul eder. Tezer finalde Abdurrahman'a âşık olur ve piyesin sonunda ölür.

1881'de Karadeniz kıyısındaki Rize'de yaşadığı dönemde Tarık konusuna geri dönen Hâmid *İbn-i Mûsâ yahut Zatülcemal* adlı ikinci bir uzun mensur dram kaleme alarak İspanya fatihlerinin karmaşık tarihini, Emevi sarayındaki akıbetlerini göstermek için Suriye'ye ve Arabistan'a geri döndükleri zamana değin tahkiye etmeyi sürdürür. Aşk, nefret, kıskançlık ve şeref ile tutkunun trajik çatışması yine ana temalardır¹¹.

Klasik Fransız tiyatrosunun, özellikle *Cid* ve *Bérénice*'in Abdülhak Hâmid üzerindeki tesiri fazlasıyla belirgindir. Bununla birlikte Corneille ve Racine biçimi telkin etmişlerse de, gösterişsiz Viardot malzemeyi sağlamış ve ilginç bir edebi ve entelektüel silsileye başlangıç noktası teşkil etmiştir.

İlhamını Viardot'dan ve onun Endülüs tarihinden alan tek Türk yazarı Abdülhak Hâmid değildir. Örneğin Muallim Nâcî (1850-1893)¹² 1492'deki nihai savaş esnasında Gırnata'nın kahraman Müslüman muhafızlarını tasvir eden *Hamiyet* adlı bir tarihi şiir yazmıştır. Başka isimler de ilave edilebilir. Fakat bu sonuncusu en önemlisi ve en göze çarpanıdır. Günümüzde hemen hemen bütün tesirini yitirmiş olmasına karşın vaktinde çokça okunmuş ve Türkiye'yle sınırlı kalmayan bir hayranlık yaratmıştır. Mesela Hâmid'in *Tarik* piyesi Arapçaya ve Farsçaya, Sırpçaya ve Müslüman Boşnakçasına tercüme edilecektir¹³. Türk genel konsolosu olarak Bombay'da geçirdiği üç yıl (1883-1885) Hint Müslümanlarının Hâmid'in eseri ve fikirlerine dikkat kesilmelerine sebep olmuş olabilir. Viardot'nun Ziya tarafından gerçekleştirilen tercümesinin ardından Hâmid'in eseri Ortaçağ

¹¹ *İbn-i Mûsâ* 1917'ye değin yayımlanmamıştır.

¹² Theodor Menzel'in yazdığı *Encyclopédie de l'Islam* maddesi.

¹³ Siyavuşgil, *age*.

İspanyol İslam'ına yönelik alakanın popülerleşmesine ve Endülüs kültürünün modern Müslümanların metinlerinin en karakteristik temalarından biri haline gelmesine katkıda bulunmuş olmalıdır.

Bu kültürün Türkiye'deki kökenlerine ilişkin bu birkaç notun, İspanyol İslam'ı uzmanı büyük alimin hatırasına bir hürmet olması umuduydu.

(Londra)